

THE BRITISH SPY LITERATURE AND THE WAR DISCOURSE

Liliana ANTON, Assistant Professor, PhD, University of Bucharest

Abstract: The paper aims to demonstrate the relation of the British spy literature with the war literature at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century having as a basis the thematic categorization of the novels published by John Buchan and Rudyard Kipling. The arguments which come in favour of this approach are related to the presence of a model of spy actions of a state against another and a gallery of heroes involved. Even though commonly labeled as “invasion literature” Buchan’s series of novels (39 Steps, Greenmantle, Mr. Standfast) can be related to forms of counterpropaganda delivered through literary means. In Kipling’s novel Kim the “Great Game” is coined as a special term to describe the British and Russian spy actions in the Indies, a special term used to emphasize “the necessity” of having a spy as a perfect actor capable of performing as many roles as needed.

Keywords: war discourse, the spy hero, British spy literature, counterpropaganda

Aprecieri generale

Tema războiului este reprezentată diferit în literatura britanică a secolului al XIX-lea în romanul istoric, imperial, colonial, de spionaj și militar, prin descrierea războaielor desfășurate de britanici pe teritoriul continental sau în colonii. Dacă romanul britanic militar de război al secolului al XIX-lea are ca temă războaiele napoleoniene ce vizau menținerea stabilității teritoriale, *romanul britanic de spionaj* pune în lumină relațiile dintre imperii dar și pe cele interstatale europene. Ambele tipuri de relații sunt ilustrate în planul acțiunii descrise iar importanța deținerii informațiilor de către unul dintre state devine vitală în măsura în care schimbă cursul războiului colonial sau continental și are drept scop câștigarea sau pierderea acestuia.

Romanul britanic de spionaj apare în anii 1890, inițial ca „mystery fiction” (literatură a misterelor), într-o perioadă în care erau explorate *percepțiile de graniță* și exista un public britanic receptiv la *romanul senzațional, gotic, imperial și de călătorie*.

Acest sub-gen literar ne devoalează însă și jocuri politice și militare, care, indiferent de tipul de conflict interstatal, deschis sau nevăzut, implică două sau mai multe părți, care folosesc metode dintre cele mai diverse și pionii importanți pentru a prejudicia partea adversă. Din acest motiv, romanul de spionaj poate fi considerat *parte a propagandei britanice de război*, pe principiul strategic al dezvăluirilor neașteptate, care prejudiciază astfel imaginea părții adverse, în scopul de a o elimina sau de a „dezarma” inamicul sub aspect psihologic, prin prezentarea propriei armate ca invincibilă. În egală măsură, romanul britanic de spionaj poate fi considerat un roman senzațional, dacă ținem cont de prezentarea unor aspecte și situații neobișnuite, iar modul în care se desfășoară acțiunea și personajele descrise duc la ideea că spionajul este fața nevăzută dar prezentă a războiului sau a oricărui alt tip de conflict armat deschis.

Subiectul este războiul ascuns, care fie anticipează conflictul armat deschis, fie se desfășoară în paralel cu acesta și face referire la situații reale, iar acțiunea este construită pe opoziția așteptat – neașteptat. Astfel, ne sunt prezentate situații neașteptate, în care personajele ajung în contexte periculoase, în care își pot pierde viața, sau întâmplări „provocate” de către una dintre părți și orientate împotriva celeilalte, pentru a obține efectul scontat (eliminarea „inamicului”).

Personajele principale desfășoară exclusiv activități de spionaj, au un trecut misterios și demonstrează abilități dobândite în urma unui program personal extrem de riguros. Romanul de spionaj britanic invazionist ne prezintă în mod explicit intențiile puterilor străine de a afecta sau ataca, după caz, Imperiului Britanic, atât în spațiul european cât și în cel colonial. Prezenți pe teritoriul britanic, agenții germani creează deliberat situații care pot afecta interesele britanice la nivel european, iar în coloniile indiene, agenții ruși realizează o rețea de spionaj pentru a obține dominarea economică a acestui spațiu. Astfel, romanul de spionaj devine cel al *justificării decizionale*, aducând clarificări ale pozițiilor luate de către conducătorii imperiului în raport cu populația colonială sau cu țările europene învecinate.

John Buchan, contraspionaj și propagandă

Romanul scris de Buchan la începutul secolului al XX-lea prezintă o succesiune de acțiuni care demantelează conspirații și contexte periculoase, în care sunt implicate personaje principale și secundare, caracterizate de o deschidere specială către misterios și depășirea limitelor.

Personajul principal este de obicei un tânăr care, ajuns în situații neobișnuite, are abilitatea de a se adapta unor contexte noi și de a rezolva probleme dintre cele mai diverse, de la ieșirea dintr-o cameră încuiată până la derutarea urmăritorilor, prezenți în mod vizibil în superioritate numerică. Calitățile sale speciale, fizice, psihologice și intelectuale adăugate unor experiențe de viață anterioare, duc la crearea unei figuri emblematice ale *eroului – contraspion*, care pune în lumină, prin curaj, devotament și sacrificiu, un șir de acțiuni ostile țării sale desfășurate de agenți sau reprezentanți ai unor puteri străine. Richard Hannay din ciclul de romane *39 de trepte, Mantia verde, Domnul Standfast*, scrise de John Buchan, este personajul principal care prezintă toate aceste calități și care va deveni ulterior sursă de inspirație pentru Arthur Conan Doyle în configurarea profilului personajului spion.

Personajele secundare din romanele de spionaj scrise de Buchan pot fi clasificate, în funcție de acțiunile desfășurate și relația creată cu personajul principal, în *personaje „de susținere”*, care oferă resurse de toate tipurile eroului contraspion, în demersurile sale pur patriotice și *„de opunere”*, care îi pun viața în pericol. Între aceste două categorii de personaje secundare există o distincție clară, limitându-se astfel complexitatea abordărilor în descrierea unor acțiuni în esență simple, pe modelul acțiunii de *atac și apărare*. Arthur Conan Doyle și John le Carré vor elabora mai târziu, pornind de la acest pattern structural, adevărate modele de gândire și de acțiune pentru fiecare personaj, adăugând perspectiva psihologică a receptării, precum și contexte inedite, în care tehnologia joacă un rol important în obținerea de informații.

În *39 de trepte*, conflictul acțiunii este bazat pe existența unui mesaj cifrat care pune în pericol viața deținătorului. Acesta se referă la un complot ce demonstrează activitatea serviciilor secrete germane împotriva celor britanice, prinuciderea premierului grec, care ar fi trebuit să fie prezent în Anglia, la invitația oficialilor britanici. Hazardul face ca mesajul incriminator să ajungă la Richard, care este obligat să decidă asupra destinatarului, situație care atrage după sine un șir de întâmplări. În tehnica narativă a literaturii de spionaj, conceptul *întâmplării* este folosit pentru realizarea și ilustrarea a două categorii de situații, prima în care întâmplarea este *reală, veridică* și în acest caz rezultatele vin de la sine, firesc și a doua categorie în care întâmplarea este *indusă, elaborată* în urma unui plan prestabilit și care de cele mai multe ori este folosită împreună cu alte mijloace în scopul compromiterii sau îndepărtării părții adverse. În cel din urmă caz, există de asemenea un acompaniament de contexte derivative, care întregesc complotul.

Franklin P. Scudder este un exemplu din categoria personajelor secundare de susținere, care devine factorul declanșator al întregii succesiuni de evenimente, prin rolul special pe care îl joacă pe scena *războiului nevăzut, al informațiilor*. Scudder este personajul care „beneficiază” de contactul cu personalități politice importante și cunoaște amănunțit situația din zonă. Însă argumentele pe care *Scudder* le aduce pentru a justifica existența unui conflict în războiul nevăzut par să depășească granițele raționalului și să se încadreze în *teoria conspirației*, conform căreia guvernele sunt aservite unor cercuri de interese economice, o temă care se regăsește frecvent în romanele invazioniste la sfârșitul secolului al XIX-lea și în deceniul premergător Primului Război Mondial.

Scenariul complotului vizează izbucnirea unui război și este prezent în notițele cifrate ale lui Scudder (33) în care apare în mod recurent sintagma „treizeci și nouă de trepte” (34). Felul în care Scudder ajunsese la concluzia existenței acestui complot se bazează pe o activitate ziaristică de obținere a datelor necesare înțelegerii întregii situații, context în care ajunge într-o situație de criză, din care încearcă să scape prin aplicarea unor tehnici de deghizare și disimulare, specifice romanului de spionaj. Un astfel de personaj, care trece prin situații neobișnuite, recurge obligatoriu la *jocul de identitate*, în care schimbarea măștilor profesionale, comportamentale sau sociale devine condiție de supraviețuire.

Jocul cu viața însă se va încheia pentru acest personaj secundar la scurt timp după confesiune. Mesajul pentru care Scudder fusese ucis este preluat de Richard Hannay, devenit astfel contraspion împotriva voinței sale. Carnețelul cu însemnări cifrate este poarta deschisă spre rezolvarea situației, descifrarea mesajelor fiind facilă datorită calității anterioare a lui Richard de „ofițer de informații la Delagoa Bay în timpul Războiului Burilor” (22, 30). Cu reperele indicate de „omul care a murit” (5), eroul principal apelează la rândul său, la arta disimulării, schimbând imaginea tânărului dandy cu cea a unui lăptar, apoi a unui muncitor din Scoția.

Într-un mod aproape așteptat, urmărirea lui de către spionii germani se transformă într-un joc periculos și în acest fel *testul psihologic de rezistență* de-alungul acțiunii demonstrează abilitățile speciale de care o asemenea persoană, respectiv un agent, trebuie să dea dovadă. El devine expresia unei capacități neobișnuite de adaptare la condiții speciale pe parcursul procesului de determinare a propriilor limite.

Din categoria *personajelor secundare de opunere* fac parte atât cei trei „urmăritori” (Sir Harry, un comerciant și un arheolog) cât și agenții germani care îi susțin în desfășurarea acțiunilor pe teritoriul britanic.

Arheologul este prezentat ca un pion al acțiunii de spionaj, cu o inteligență remarcabilă, dublată de detașare emoțională și comportament rece, neîndurător, tranșant, orientat spre atingerea obiectivelor și care demonstrează o foarte bună capacitate de disimulare, devenind astfel „omul cel mai de temut din lume” (56). Trăsăturile fizice sunt relaționate cu cele intelectuale și morale: „cu fața rotundă și strălucitoare, precum cea a domnului Pickwick, cu ochelari uriași așezați în vârful nasului și cu o calviție care făcea creștetul capului să pară strălucitor și clar ca suprafața sticlei” (55), cu „ochi îngrozitor de inteligenți, cu o privire care se năpustea asupra ta asemenea unui șoim” (56) și în care „exista ceva ciudat și diavolesc, rece, benign, mortal, neomenesc și de o inteligență distructivă, care mă fascinau precum ochii unui șarpe.” (58) Testul lingvistic clasic, de rutină, care va apărea frecvent mai târziu în literatura Primului Război Mondial, este dat, conform cerințelor, în condiții surpriză. „În mijlocul mesei, îmi vorbi brusc în germană, însă eu m-am întors către el și l-am privit cu o față împietrită” (57), pentru că „înțelesesem că am ajuns în cartierul general al inamicilor.” (56)

Dezlegarea misterului se realizează etapizat. În prima etapă se delimitează problema, apoi sunt analizate elementele de risc de către personaje, iar în a treia etapă se iau deciziile de acțiune rapidă. În acest stadiu, personajul principal ajunge în situația dezlegării unui mister final și a rezolvării unei situații decisive, grave, de care depinde existența unui popor întreg. Această supradimensionare contextuală sporește tensiunea și contribuie la crearea imaginii de erou pentru un contraspion, caracterizat de patriotism, inteligență și abilități neobișnuite. Cele treizeci și nouă de trepte menționate în carnețelul lui Scudder reprezentau locul de debarcare a forțelor germane pe teritoriul britanic. Dezlegarea enigmei devine salvatoare, lăsând loc interpretărilor, fără a reduce conflictul din acest model literar.

„Marele Joc” al spionajului - războiul ascuns

Sintagma „*Marele Joc*” a fost creată de Rudyard Kipling pentru a ilustra acțiunile de spionaj ale serviciilor de informații rusești și britanice în Asia centrală, pe parcursul secolului al XIX-lea, pe fondul luptei dintre cele două imperii pentru dominarea teritorială și economică. *Lupta este privită ca joc* sau ca o ruletă rusească. Limitele, regulile și dimensiunile jocului sunt date de abilitățile și profesionalismul celor implicați, în acțiunea de a paria pe soarta milioanei de oameni care nu au cunoștință despre toate acestea. În majoritatea situațiilor prezentate de romanul britanic de spionaj, tensiunea, disperarea, limitele umane și propriile dorințe îi reduc pe jucători la condiția omului obișnuit și fac din aceștia ținta crizelor identitare.

În *Kim*, *personajul principal*, „un biet alb, și poate, unul dintre cei mai amărâți” (Kipling 2005, 5), „micul prieten al întregii lumi” devine dublu spion, britanic și rus, prin susținerea unui afgan din India, capatat de serviciile rusești. Pe măsură ce situația se complică, Kim ajunge să aibă un rol esențial în desfășurarea acțiunilor ostile duse de ambele părți.

Căutarea sinelui identitar pe parcursul descrierii acțiunii este parte a *Marelui Joc*, în care copilul ia deciziile cu înțelepciunea dată de experiența adultului, într-un cadru în care acțiunea romanului este o căutare a succesului personal în perioada de război, de împlinire a misiunilor, fie ele religioase sau laice, de regăsire și de transformări profunde în plan psihologic și moral. Kim corespunde profilului psihologic cerut, acționează în majoritatea cazurilor ca un adult, ia deciziile potrivite, are prezență de spirit și puterea de a ieși din situații dificile păcălindu-i pe ceilalți, simte care este momentul potrivit în care trebuie să plece sau să se întoarcă într-un sat și își protejează susținătorul indian, Mahbub Ali, salvându-l pe acesta de două ori de la moarte. Altfel spus, este înfățișat ca un adevărat erou al războiului nevăzut, care practică una dintre cele mai vechi meserii din lume, spionajul, fiind supus rigorilor tăcerii. Din acest motiv, de fiecare dată când Kim intră în contact cu ofițeri britanici și cu agenți indieni, păstrează toate informațiile pentru sine, dând fiecăreia dintre părți doar ce el consideră necesar pentru acel context. Această secretizare însă îl duce într-un prag psihologic al *crizei identitare*. Dualitatea devine treptat obositoare și depersonalizatoare. *Ce* și nu *cine* este. Kim este transformat de către cele două tipuri de societate și de culturi într-un simbol al luptei încrâncenate, al înfruntării, războiului și cuceririi, cu prețul plătit de acesta în sensul însingurării și al înstrăinării de sine.

Personajul principal se încadrează în această tipologie universal valabilă a spionului desăvârșit, posibil precursor al figurilor celebre din literatura britanică de spionaj a secolului al XX-lea. „Micul prieten al întregii lumi” trece prin teribile emoții ale posibilei sale descoperiri de către cei pe care îi spionează și găsește modalități inedite de adaptare situațională și de mediu, înnegrindu-și pielea pentru a fi asemenea indienilor și a avea aspectul unui „copil indian aparținând clasei de jos”. *Disimularea*, prezentată ca o tehnică obligatorie în obținerea de informații, în acest roman este adusă la nivel de artă în cultura comportamentală indiană.

Modelul acțiunii de spionaj este reprezentat de *situația de criză* în care se află deținătorul unor informații vitale, Mahbub Ali, suspectat de câțiva conducători ai Indiei de transmiterea de informații din zona lor, motiv pentru a-l urmări și elimina, în demersul de a-și apăra interesele. Acesta îl consideră pe Kim un ajutor neprețuit pentru a transmite mesajul, atunci când posesia sa devenise deja extrem de riscantă. Iar Kim se dovedește a fi cu adevărat lipsit de scrupule și capabil de a recurge la orice mijloc pentru a-și duce la îndeplinire misiunea. În ciuda vârstei, el este un spion adevărat, cu mult talent nativ, cultivat în contexte limită, ce demonstrează că tehnicile de supraviețuire nu se învață într-un sistem organizat, ele sunt adeseori rezultatul rezolvării unor situații de criză. Prietenia, care presupune comunicare, cunoaștere, înțelegere și adaptare, devine un mijloc eficient de obținere a informațiilor, iar deghizarea parte a comportamentului său firesc.

Concluzii

Subgenul literar al romanului de spionaj la sfârșitul secolului al XIX-lea poate fi inclus tematic în cadrul literaturii de război, datorită prezentării unei sume de situații conflictuale interstatale de natură politică, militară și informativă, care pot duce la declanșarea unui conflict armat, iar descrierea literară a acestor demersuri poate fi considerată, în bună parte, propagandă de contraspionaj.

Pe de altă parte, perspectiva biografică ne relevă faptul că autorii romanului britanic de spionaj la debut, John Buchan și Rudyard Kipling, au avut calitatea oficială necesară

obținerii de informații, prin desfășurarea activității de ziarist, respectiv de guvernator în colonii, ceea ce duce la ideea că acest demers literar poate fi încadrat într-un tip de comunicare premergătoare conflictelor deschise care au dominat scena politică și militară a Europei de Vest în ultimul secol.

Bibliografie

- Buchan, John, *The Thirty-Nine Steps*, Penguin Group, 1994.
- Kipling, Rudyard Joseph, *Kim*, (trad.) Lucman, București, 2005.
- Literature Online biography*, John Buchan, 2001, ProQuest Information and Learning Company, 2010.
- Brantlinger, Patrick, *A companion to the Victorian novel*, Blackwell Publishing, 2002.
- Ciorănescu, Alexandru, *Principii de literatură comparată*, Cartea Românească, 1997.
- Claudon, Francis, Haddad-Wotling, Karen, *Compendiu de literatură comparată*, Cartea Românească, 1997.
- The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press, 1990.
- Deirdre, David (ed.), *The Cambridge Companion to the Victorian Novel*, Cambridge University Press, 2001.
- Ermarth, Elizabeth Deeds, *The English novel in history, 1840-1895*, Routledge, 1997.
- Fowler, Alastair, *A History of English Literature*, Basil Blackwell Ltd., Oxford, 1989.
- Harris, John, *The Indian Mutiny*, Wordsworth Military Library, 2001.
- Hastedt, Glenn, *Spies, Wiretaps, and Secret Operations*, Greenwood Publishing Group, 2011.
- Hopkirk, Peter, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia*, Kodansha International, 1992, p. 1, 520.